

אנוכי במזרח

ולבי בציון

לפנינו תעודה שנכתבה בשנת תרמ"ב (1882), על רקע נטישת פתח־תקווה, ושבמרכז ביקורתו של המחבר, חיים אלעג'ס, משכיל יהודי ממזרח רומליה שבבלקן, על מייסדי אם המושבות, שנמנו עם אנשי 'היישוב הישן' האשכנזי מירושלים.¹ מרבית מחקרים שעסקו בתולדות פתח־תקווה התמקדו בתהליכים שהביאו להקמתה, כמו השפעות הרדיות אפשריות בין מייסדיה ל'יישוב הישן' או תגובת החברה המסורתית על הביקורת של משכילים יהודים.² תעודה זו פותחת צוהר כפול: מחד גיסא היא מאפשרת לבחון את השפעתן של תמורות מקומיות ובינ־לאומיות שהתרחשו בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה באימפריה העות'מאנית על יהודי הבלקן. תמורות אלה היו כר פורה לצמיחתה של שכבה יהודית־משכילית מקומית, שעמה נמנה גם מחבר התעודה שלפנינו. ומאידך גיסא תעודה זו היא עדות מעניינת על מצבה של פתח־תקווה (טרם נטישתה), ובמרכז זיקה מרתקת שנוצרה בין משכיל יהודי ממזרח רומליה לאנשי 'היישוב הישן' בארץ־ישראל על רקע פרעות ה'סופות בנגב', שהתחוללו ברחבי האימפריה הרוסית.

פרסום זה הוא סיכום חלקי של הרצאה שנשאתי בכנס בין לאומי שהתקיים באוניברסיטת סנקט־קלימנט בסופיה, בולגריה, בשנת 2010. ההרצאה התבססה על עבודת המוסמך שכתבתי. ראו: מגיד, הגבעה. ברצוני להודות מקרב לב לפרופ' ירון בן־נאה מהחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים ולאריה ואיתי בכר מפתח־תקווה.

1 אפ"ת 1.1.1/110. על תולדות פתח־תקווה ראו למשל: ספר היובל; ספר היובל השני; מגיד, הגבעה. על הגדרת 'היישוב הישן' ראו: קניאל.

2 ראו למשל: ברטל, גלות בארץ, עמ' 160-170, ולעומתו את אליאב, עמ' 11-13.

פתח־תקווה נוסדה בשנת תרל"ח (1878) בידי שונות שמרביתן נמעו עם קבוצות מבני 'היישוב הישן': 'מייסדים' ו'ירקונים', ובשני אתרים מרוחקים זה מזה, הגבעה והשכונה הירקונית, בהתאמה. קבוצת ה'מייסדים', בראשות ר' יואל משה סלומון, התיישבה בראש גבעה נישאת. כעבור חודשים אחדים הצטרפה אליהם קבוצת ה'ירקונים' המגוונת, שמרבית אנשיה היו מן 'היישוב הישן' וחלקם עלו מאוסטרר־הונגריה, ושמנהיגה הרוחני היה הרב עקיבא יוסף שלזינגר;³ אלה רכשו קרקעות סמוך לגדות נחל הירקון.⁴ באותה עת התחוללו בירושלים מאבקי כוח רבים על הנהגת 'היישוב הישן' ואופיו; מאבקים אלה השפיעו מאוד על אנשי פתח־תקווה, והביאו לנטישתה המוחלטת בשלהי קיץ תרמ"א (1881).⁵ לאחר נטישתה התארגנו שתי הקבוצות בנפרד להקמתה המחודשת – הן הקימו לשם כך אגודות להתיישבות חקלאית וניסחו תקנות ברורות למצטרפים החדשים.⁶ תקנות אלה פורסמו בעיתונות התקופה במגמה למשוך את פליטי ה'סופות בנגב', שהתרחשו בסמיכות זמנים.⁷

מזרח רומליה לפתח־תקווה

בין מתיישבי השכונה הירקונית היה יהודה בן שמואל בכר, הנדון בתעודה שלפנינו.⁸ בכר עלה ארצה מבולגריה עם שניים מאחיו והצטרף לקבוצת ה'ירקונים'. ככל הידוע היה הלא־אשכנזי היחיד בפתח־תקווה באותה עת. נסיבות הצטרפותו של בכר להתיישבות אשכנזית חושפות תהליכים מרתקים שהתחוללו באותה עת בבלקן, ואשר הניעו חלק מיהודי הבלקן לעלות ארצה. מלחמת רוסיה-תורכיה (1877-1878) גבתה קרבנות רבים והחמירה את מצוקתם הכלכלית והחברתית של היהודים.⁹ הם הואשמו בשיתוף פעולה עם השלטונות העות'מאניים, רבים מהם נרדפו והפכו לפליטים וחסרי כול, ועדויות על מצוקתם פורסמו בעיתונות התקופה.¹⁰ נוסף על כך התסיסות הלאומיות

3 על שלזינגר ראו: סילבר; שלמון; ברטל, שלזינגר.

4 על השכונה הירקונית ראו: מגיד, הגבעה, עמ' 26-36.

5 על הסיבות לנטישת פתח־תקווה ראו: שם, עמ' 41-48.

6 על התקנות האלה ראו למשל: יזרעאל, עמ' 183.

7 על ה'סופות בנגב' ראו למשל: קלויזנר, עמ' 91-99; פרנקל,

עמ' 65-136; דובנוב, ב, עמ' 243-318; וביתר פירוט: לינדן,

עמ' 103-133.

8 על משפחת בכר ראו: בכר.

9 רומאנו, עמ' 125-127; שלתיאל, עמ' 183-190; קשלס, ב,

עמ' 87.

10 על האנטישמיות בבולגריה ראו: קובו, עמ' 12; קרן, עמ'

בבלקן, שבמסגרתן גורשו אלפי תורכים מוסלמים לתורכיה, ערערו את מעמד המיעוטים, לרבות היהודים.¹¹ התחושות הקשות שעוררה הפגיעה במעמדם והאכזבה מאי מימוש שוויון הזכויות שהובטח למיעוטים האתניים במסגרת קונגרס ברלין בשנת 1878,¹² עוררו בקרב יהודי הבלקן את הכמיהה לעלות ארצה.

משפחות רבות מבני ישראל היושבים בערי הבולגאריען, רומעליען המזרחית, ויתר הערים אשר יד המלחמה נגעה בהן לרעה זה שנתיים, בראותן עתה כי מצבן עוד טרם הוטב, ותכונת הסלאוים אשר יכירו וידעו נאמנה לא יפיוחו רוח תקווה בלבבן כי ישונה המצב לטוב, וזכות האזרח יפרח גם לישראל, תעזובנה את ערי מולדתן ובאות ירושלימה להאחז בה.¹³

אולם רק בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, עם התגברות זרם הפליטים היהודים, הבשילו התנאים בבולגריה ובמזרח רומליה להקמתן של אגודות להתיישבות חקלאית בארץ־ישראל.¹⁴ לאחר נטישת פתח־תקווה שבו חלק ממיסדיה לירושלים, ואילו בכך ירד מהארץ ופנה להתגורר אצל גיסו, חיים אלעג'ם, בטאטאר־פאזארג'יק שבמזרח רומליה.¹⁵

198-196; והשוו: אושליס, עמ' 24, 26. על מצוקת יהודי מזרח רומליה ובולגריה בתום המלחמה, ראו: המגיד כ"א, 32 ('ו' באלול תרל"ז, 15 באוגוסט 1877) עמ' 293; 34 ('כ' באלול תרל"ז, 29 באוגוסט 1877), עמ' 310.

11 קשלס, ב, עמ' 266.

12 בתום המלחמה אשרו המעצמות האירופיות בקונגרס ברלין את חוזה סן סטפנו, ובכך נוצרו שתי פרובינציות עצמאיות לצדה של בולגריה: מזרח רומליה ומקדוניה. קונגרס ברלין אף עיגן את זכויות המיעוטים הלאומיים שנותרו בבולגריה ובמזרח רומליה. על מעמד המיעוטים בבלקן ראו למשל: פלומידיס, עמ' 131; פרשלנובה, עמ' 73-74; טודרובה, עמ' 31, 49-51.

13 חבצלת ט, 36 ('ה' באב תרל"ט, 25 ביולי 1879), עמ' 267.

14 על אגודות אלה ראו למשל: חבצלת יב 28 ('כ"ה באייר תרמ"ב, 14 במאי 1882), עמ' רכג. על התיישבותם הראשונה של יוצאי בולגריה בארץ־ישראל ראו: בן־ארצי.

15 Пазарджик, הסמוכה לעיר המחוז פְּלוֹבְּדִיב (Пловдив), על גדות נהר מריצה (Марица). מזרח רומליה התקיימה תקופה קצרה (1878-1884), בראשה עמד הנסיך אלכסנדר מבטונורג. פרובינציה זו זכתה לעצמאות פוליטית מצומצמת, אולם מבחינה מנהלתית נותרה כפופה לאימפריה העות'מאנית.

אלעג'ם, שהוא כאמור מחבר התעודה שלפנינו, נחשף בצעירותו להשכלה ושימש מורה לשפה העברית במזרח רומליה. ההשכלה בקהילות היהודיות בבלקן בשלהי שנות השישים של המאה התשע עשרה, התפתחה עם חדרת ארגונים כ'אגודת אחים' ו'כל ישראל חברים' (כ"ח).¹⁶ גופים אלה חרתו על דגלם את הפצת רעיונות ההשכלה והמודרניזציה והטמעתם.¹⁷ גם התפתחות העיתונות היהודית בלדינו, שפורסמו בה שלל כתבות ומאמרים משכיליים שתמכו במודרניזציה, תרמה רבות להיווצרות שכבת עילית מצומצמת של משכילים יהודים בבלקן.¹⁸ תמורות אלה, שהתגברו בשלהי שנות השבעים, נתקלו בהתנגדות מתמדת מצד הממסד הרבני, שראה בהן איום על המידארא (תלמוד תורה) ועל עתיד החברה המסורתית. אולם התנגדות זו לא בלמה את פעילות כ"ח.¹⁹ בראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה מיקדו מלחמת רוסיה-תורכיה והתסיסות הלאומיות בבלקן את מרבית תשומת הלב העולמית והיהודית במתרחש באזור זה. ותכניותיו של מושל מזרח רומליה לאפשר חופש תרבותי למיעוטים תרמו אף הן לפריחת ספרות ההשכלה.²⁰

אירועים אלה הגבירו את התעניינות המשכילים היהודים בגורל אחיהם תושבי הבלקן, דרישתם ל'תיקונם' החברתי והכלכלי התחזקה.²¹ ברוח זו פנה דוד גורדון, עורך העיתון המשכילי 'המגיד', אל אלעג'ם וביקש שיפרסם בעיתונו סדרת כתבות על אודות יהודי הבלקן.²² הכתבות הללו, שביקרו בחריפות את 'רפיון

16 על ראשית ההשכלה בבלקן ראו: המגיד לב, 32 (ט"ו באלול תרמ"ח, 23 באוגוסט 1888), עמ' 259-260; בנבסה, עמ' 84; הרמתי, עמ' 49, הערה 2; מלכו, עמ' 108. ראוי לציין כי תכניה החינוכיים של כ"ח היו לצנינים בעיני המשכילים, ובכוונתי לדון בנושא זה במקום אחר.

17 על פעילות כ"ח בבלקן ראו: לון, עמ' 145-146; מרכוס, עמ' 155; בנבסה ורודריג, עמ' 93-99; ארדיטי, עמ' 21. על 'אגודת אחים' ראו: קלמנט. ראוי לציין כי שנים אחדות קודם לכן הוצו ניצני השכלה גם בקרב הבולגרים. תודתי לצבי קרן על מידע זה.

18 על העיתונות היהודית באימפריה העות'מאנית ראו למשל: לוי; מגיד, עיתונות. על העיתונות היהודית והשפעותיה על החברה המסורתית, ראו למשל: סלוצקי, עמ' 38-39.

19 ראו למשל: רודריג, עמ' 38; מרכוס, עמ' 155.

20 על ניסיונות אלה ראו: איידין.

21 בעיתונות המשכילית הופיעו כתבות רבות שעסקו במצוקת יהודי הבלקן ובמצב החברה המסורתית. ראו למשל: המגיד כא, 34 (כ' באלול תרל"ז, 29 באוגוסט 1877), עמ' 308.

22 המגיד כה, 4 (כ"ו בשבט תרמ"א, 26 בינואר 1881), עמ' 29-30. על עיתון 'המגיד' ראו למשל: גלבוט, עמ' 120-136. כתבותיו של אלעג'ם ראו: המגיד כה, 5 (ג' באדר א תרמ"א, 2 בפברואר

לכבבם' של אחיו ואת התנגדותם העקבית לניסיונות להטמעת הפרודוקטיווציה ועבודת האדמה בקרבם, קלעו היטב לחזונם של המשכילים היהודים מזה ושל גורמים פילנתרופיים מזה, שייחסו חשיבות רבה לערכים אלה.²³

באותה עת ממש עמדה החברה המסורתית במזרח אירופה ובארץ-ישראל – שעמה נמנו מקימי פתח-תקווה – במוקד הביקורת המשכילית, שדרשה את 'תיקונן' וניתובן לפרנסות 'מועילות' ויצרניות.²⁴ ביקורת זו, שהחלה זמן רב קודם לכן, התגברה לנוכח פולמוס 'שאלת ההגירה' שעוררו ה'סופות בנגב'. פולמוס זה הוסיף וחיידר את הנחיצות המידית ב'תיקון' היהודים באמצעות יישובם במקום אחד ועיסוק בעבודת האדמה.²⁵ עיקר המחלוקת נסבה על היעד הרצוי להגירת היהודים; היו ארגונים כמו כ"ח שציידו בהגירה לארצות-הברית ובהקמת יישובים חקלאיים יהודיים שם, ואילו משכילים כאלעג'ם דגלו דווקא בעלייה לארץ-ישראל.

מקימי פתח-תקווה מקבוצת ה'מייסדים', שהיו ערים לביקורת זו, שילבו בתקנותיהם מושגים משכיליים שהדגישו את הכרתם ככיכול בחשיבות הרעיונות של עבודת האדמה.²⁶ השימוש במושגים אלה נועד מחד גיסא לרכוש את אמונם של פילנתרופים וארגונים שסייעו לפליטי הפרעות, ואשר התנו את הסיוע הכלכלי בהתחייבות לעבודת האדמה, ומאידך גיסא לרתום להתיישבותם את פליטי ה'סופות בנגב', שכבר נחשפו לביקורת המשכילית במולדתם. תקנות ה'ירקונים', שהודגשה בהן שאיפתם ככיכול להקמת התיישבות חקלאית ברוח ההשכלה, הרשימו את אלעג'ם: 'נשגבה היא מאוד בכל האופנים'.²⁷ הוא קיווה כי ה'ירקונים' – יוצאי ה'יישוב הישן' ונמעני הביקורת המשכילית – המבקשים

1881, עמ' 37; 14 (ז' בניסן תרמ"א, 6 באפריל 1881), עמ' 113-114; 16 (כ"ח בניסן תרמ"א, 27 באפריל 1881), עמ' 129-130; 30 (ח' באב תרמ"א, 2 בספטמבר 1881), עמ' 251; 31 (ט"ו באב תרמ"א, 9 באוגוסט 1881), עמ' 260.

23 שורה 24. על תהליכים אלה ראו: המגיד כב 9 (כ"ד באדר א' תרל"ח, 27 בפברואר 1878), עמ' 68.

24 על ביקורת מסוג זה ראו למשל: השחר יא (תרמ"ג), עמ' 386, 552-553.

25 ראו למשל: הצפירה ח, 27 (כ"ב בתמוז תרמ"א, 19 ביולי 1881), עמ' 213-214; 31 (כ"א באב תרמ"א, 16 באוגוסט 1881), עמ' 249-250; פרנקל, עמ' 80-82, 108-110; קלוויזנר, עמ' 112; טורטל; מנס.

26 על פתח-תקווה והחזון המשכילי ראו למשל: ברטל, גלות בארץ, עמ' 168-170; והשוו: אליאב, עמ' 7-9. על השימוש של ה'יישוב הישן' במושגים משכיליים ראו: כהן.

27 שורה 23.

להקים התיישבות ברוח ההשכלה, ישמשו עבור יהודי הבלקן מופת לחיקוי, לעלייה ארצה ולעבודת האדמה, וזאת בעיקר לנוכח כישלוננו שלו בהטמעת ערכים אלה בקרב אחיו.²⁸ אלא שנטישת פתח־תקווה וירידתו של בכר מהארץ מיתנו את התלהבותו של אלעג'ם ועוררוהו לשגר מכתב חריף אל יחזקאל מנדלמן, מזכיר קבוצת ה'ירקונים'.²⁹

במכתב הביע אלעג'ם את חששו כי ה'סופות בנגב' עלולות להסיט את מרבית המשאבים הכלכליים לתמיכה ביהודים שסבלו באותה עת, כלומר ליהודי רוסיה ורומניה, ולא ל'ירקונים'.³⁰ זאת ועוד, סיוע מסוג זה אינו ודאי וכרוך בהמתנה ממושכת. מכשולים אלה עלולים לעכב את ההכנות להקמתה המחודשת של פתח־תקווה. בהמשך מכתבו החריף אלעג'ם את ביקורתו על ה'ירקונים' ותיאר את מצבה העגום של שכונתם, שעד נטישתה לא נבנה בה מאומה!³¹ אלעג'ם הציע אפוא לגייס הון ישירות מיהודי הגולה ולא להתעכב בהקמת אגודות להתיישבות חקלאית.³²

לסיכום, הביקורת שהוטחה בחברה המסורתית ובאנשי 'יישוב הישן' על מצבם העגום יצאה בעיקר מחוגי משכילים יהודים וגורמים פילנתרופיים או מגורמים נוצריים מיליטריסטיים. הללו כרכו את מצבה הקשה של ארץ־ישראל באזור רצונם של יהודיה לעבד את אדמותיהם.³³ לפיכך ביקורת מאת משכיל יהודי מהבלקן מפתיעה בעיקר בגלל היעדרה של תשתית משכילית מפותחת באזור זה. ברומה לעמיתיו המשכילים המזרח אירופים, סבר אלעג'ם לתומו כי מתיישבי פתח־תקווה מבקשים להגשים את החזון המשכילי להלכה ולמעשה. מכתבו של אלעג'ם נשלח אמנם אל אנשי פתח־תקווה, אולם בוקעים ממנו ביקורת נוקבת גם על אחיו מקרב החברה המסורתית בבלקן ותסכול מן הכישלון להנחיל להם את ערכי ההשכלה. מתוך תעודה זו ניתן ללמוד מעט על התהליכים המרתקים שהביאו להיווצרותה של עילית יהודית משכילית בבלקן

28 שורות 23-25.

29 מנדלמן היה רוקח בבית החולים 'משגב לדך' בירושלים, ומשם ניהל את ענייני ה'ירקונים'. ראו עליו: מיכלין, עמ' 64.

30 קלוינר, עמ' 60-106; לב; אולדסון.

31 שורות 48-52.

32 שורות 58-70. בשולי המכתב (שורות 71-75) ביקש בכר כי לרגל שנת השמיטה הקרבה (תרמ"ב) יסמכו על היתר המכירה שניפקו הרבנים ויחזירו את נחלתו לאריסים ערבים. בכך מופרכת הדעה כי פתח־תקווה ננטשה עקב חוסר היכולת לעבד את אדמותיה בשנת השמיטה. על דעות אלה ראו: מגיד, הגבעה, עמ' 50-54.

33 אטינגר וברטל, עמ' 5.

ולמצב החברה המסורתית בבלקן, על רקע התמורות המקומיות והבין-לאומיות שהתחוללו באותה עת.³⁴

- 1 אל³⁵ ראשי וקציני החברה הק' (דושה) 'פתח תקוה' ועליהם החכם יחזקאל גבאי החברה הע"י (העליון ישמרהו) פזאטאר באזארג'יק יום א' לחה"מ [לחול המועד] של סוכות ש'נת] אעלה בתמר לפ"ק [לפרט קטן]³⁶ אדונים נכבדים,
- 5 לשמע אֶזֶן מִן חֲבֵרְתְכֶם הַנִּכְבְּדָה, יִתְמַלְאוּ חֲדָרֵי לִבֵּי גִיל וּשְׂמֵחָה וְכֹסֶף רַב נִכְסְפָה נִפְשֵׁי לְהִתְחַבֵּר עִמְכֶם, וְלִהְיוֹת גַּם אֲנִי מִן הַחֲבֵרִים אֲשֶׁר נִתְּנוּ יָדָם לִיסֹד קוֹלוֹנִיָּא עֵבְרִית לְעִבּוּדַת הָאֲדָמָה.
- 10 הִנֵּה הַדְּבָר הַזֶּה מִתְּנוֹסֵס כַּעַת בְּכָל מַכ"ע [מִכְתָּבֵי הָעֵתִים], וְמָה גַם עֵתָה לְרַגְלֵי הָאֲסוּנוֹת אֲשֶׁר נִקְרוּ וִיֵּאֲתִינוּ בְּנִגְב רֹוֹסִיָּא וְכָל סוֹפֵר עֵבְרֵי יִחִישׁ בְּעֵתוֹ לְהַבִּיאַ פְּרִי־תְנוּבָה וְעֵלֵי תְרוּפָה לְמַחֲלַת יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר נִחְלָה בָּהּ מִזֶּה כְּמָה מֵאוֹת שָׁנִים וְאֲשֶׁר הִשִּׁיחָה לְעַפְר כְּבוֹדָם, וְכוֹלֵם עוֹלִים בְּסַגְנוֹן אֶחָד כִּי תְרוּפְתָנוּ תִּהְיֶה רַק אִם נִתְקַבֵּץ בְּמִקּוֹם אֶחָד וְנִשְׁלַח יָד בְּעִבּוּדַת הָאֲדָמָה. וְרוֹבֵם כְּכוֹלֵם יוֹעֲצִים וּמְצִיעִים לְהוֹשִׁיב רֵבִים מֵאַחֲיָנוּ בָּאָרֶץ הַצְּבִי מִחֲמַד עֵינֵינוּ וְעִטְרַת תְּפָאֲרָתָנוּ בְּמִלְאַכְת עִבּוּדַת הָאֲדָמָה. וְאוֹלֵי מִזֶּה תִּצְמַח גְּאוּלְתָנוּ וְנִשְׁבַּע הָעִטְרָה לְיוֹשְׁנָה. אִפְסֵי אֶחָדִים מְסוֹפְרָנוּ וּמְמַטִּיבָנוּ נוֹתְנִים הִיתְרוֹן לְאָרֶץ אֲמֵעֲרִיקָא וּבְכָלֵם גַּם הַחֲבֵרָה כִּי"ח [כָּל יִשְׂרָאֵל חֲבֵרִים] בְּפִאֲרִיז, אוֹלֵם הַכָּל מְסַכִּימִים כִּי הַתְּקַבְלוֹת עִם רַב מִיִּשְׂרָאֵל בָּאָרֶץ אֶחָת יִיטִיב לָנוּ מְאֹד וּלְמִקּוֹם מְקַלֵּט וּמְנוֹס מִשְׁגָּב יִהְיֶה לָנוּ בְּעַת צָרָה. לִכֵּן מִטְרַתְכֶם זֹאת לִיסוּד קוֹלוֹנִיָּא לְעִבּוּדַת הָאֲדָמָה מִטְעַמְכֶם נִשְׁגָּבָה הִיא מְאֹד בְּכָל הָאוֹפְנִים. רֵבִים מֵאַחֲיָנוּ בָּאָרֶץ טוֹרְקִיָּא הִתְעוֹרְרוּ לְקִרְאָת הַדְּבָר הַזֶּה, מֵהֵם מֵאַהֲבַתֶּם אֶל אָרֶץ אֲבוֹתֶם, וְמֵהֵם מֵאַהֲבַתֶּם אֶל הַמְּלָאכָה. אֶךְ רַפְיוֹן לִבְכֶם לֹא נִתַּן לָהֶם לְגִשַׁת אֶת הַמְּלָאכָה כְּנוֹדַע לְכָל תְּכוֹנַת אֲחֵינוּ עֵדַת הַסְּפָרְדִים. אֲבָל חֲבֵרְכֶם יְאוּדָה ב'ן] שְׁמוּאֵל ה"י [הֵשֵׁם יִשְׁמְרֵהוּ] אֲשֶׁר הִתְרוּעַע עִמְכֶם בְּחֲבֵרְתְכֶם
- 20
- 25

³⁴ על התהוות ההשכלה היהודית במדינות הבלקן בכוונתי להרחיב במקום אחר.
³⁵ אפ"ת 1.1.1/110. המכתב נשלח אל יחזקאל מנדלמן, מזכיר ה'ירקונים'. בפרסום התעודה שמרתי על חלוקת השורות כבמקור. הוספתי בכמה מקומות ניקוד חלקי, ופתיחתי בסוגריים ראשי תיבות.
³⁶ ט"ז בתשרי תרמ"ב, 9 באוקטובר 1881.

ואשר פדה את ידו בעבודה הזאת בשנה החולפת, הוא היה הראשון אשר
חרף נפשו למות וכספו לאברון ולנסות עצמו במלאכה הזאת, עד אשר
30 נאלץ ללבון לבנים משך שנה תמימה כנודע לכם כדי לפרנס את
בני ביתו, אבל הה! סוף סוף נאלץ לעזוב את מקומו ולשוב אל
הארץ אשר יצא משם וידיו על ראשו, והגו כעת מתגורר
בעירי, וביתי אוכל לחם חסד, ובני ביתו בירושלים מתגוררים
ללחם. ונפשו קשורה בארצנו הק' [דושה] ועיניו צופיות לבשוורת
35 מה'ע [מתבני העתים] מתי יתעוררו ראשינו ומטיבנו לתמוך בידי אנשים האלה
החפצים בעבודת האדמה כאשר ידובר בם. אך כשאני לעצמי
אפונה מאוד אם יפול גורל חברתכם עם גורל האנשים ההם
אשר יעזרו ויתמכו בידי מטיבנו – ר"ל [רוצה לומר] עם האנשים
אשר אם יבואו מרוססיה ומרומעניען וכו'. אשר רק עליהם
40 התעוררה השאלה הזאת בכל תוקפה וחוסן יקרתה כדי
להצילם מיד עושקיהם עשק – ואם תתיסד חברה לדבר
הזה, לא תעזור כי אם לאלה אשר יצאו מארץ גלותם, ולא לה
אשר יד האויב גברה להם ולא יכלו להשיב רוחם מתגרת
ידם וכשל כח הנושא. אך לאלה החיים בנחת בארץ גלותם
45 ואשר יד אויביהם שכניהם לא נגעה בהם לרעה, יש לדאוג
פן לא יפנו אל שועתם. וצעקתם לא תעשה רשם בלבם
ואולי ברבות הימים ובהגביר חיילים החברה אשר אם תתיסד לזה
תעזור גם אתכם אך ימים על ימים, ושנה על שנה תחלוף ותעבור
ואתם! וחברתכם! מה תהיה עליה ועליכם? חלילה לי אלף
50 פעמים חלילה! מהיות יועץ ומתוֹך ביניכם, כי מה ידעתי אני
ולא ידעתם אתם. אך מדאבון לב ומאהבתי אל חברתכם, באתי
להזכירכם ולומר, הן זה שלוש שנים אשר קניתם הקרקעות,
ועוד לא נעשה דבר וחצי דבר, עוד לא זרעו הזורעים ולא נטעו
הנוטעים, עוד לא הונחה אבן הפנה לכפרכם – ר"ל [רוצה לומר] בתים
55 למעונכם – ואם אין בתים אין כרמים ואין כורמים, אין
זורעים ואין קוצרים. ורבים ינהרו לבוא ולעשות, אך כולם
יצאו בפחי נפש אם לא תהיה לכם עזרה חיצונית, כאשר קרה
לחברכם יאודה הנז"ל [הנזכר לעיל] ולרבים כמוהו, לכן אדוני יקרים, עליכם
להשתדל להביא עזר מאחינו בחו"ל [בחוק ארץ] בדרך פרטי, ולא לחכות
60 בדרך כללי לכשתתיסד חברה לדבר הזה. עליכם לחגור שארית
פִּחְם ולתמוך איש ביד אחיו תמיכה מעשית וממשית למען
יעמד איש על מקומו ועל מלאכתו. חזקו ואמצו אחים יקרים

והיו לבני חיל, חגרו שארית כחכם, וצאו לישע אחיכם לעזרם
 ולתמכם, למען כל יתרוששו עמודי החברה ולמען יתפזרו
 65 החברים לכל רוח. ואז יצו ה' את הברכה באסמיכם³⁷
 ותזכרו גם את חברכם אשר הקריב דמו על מזבח אהבת-
 חברתכם, ואבד את כספו בתוהו ולא נשאר רק גופו ואדמתו.
 כה דברי האיש המתאבק בעפר רגליכם, ומחכה בכליון
 עינים לאמר עלה אלינו ונעזורך.³⁸ הצעיר חיים אלעג'ם
 70 הכותב בעד שאר בשרו יאודה [ב]ץ שמואל ס"ט [סימנא טבא]
 הנה נא הועלתי לדבר ע"ד [על דבר] השמטה, ולאמר
 אם הותירו לנו חכמי הזמן לתת את אדמתנו
 בחכירה את הגוי כדי לשלם את דמי האדמה
 לאדונינו המלך, אנא לתת גם את אדמתי.
 75 ואם תבוא עזרה מאיזה מקום, אנא זכרו נא אתי ואת בני ביתי
 אשר בגופנו ונפשנו עבדנו בארץ ההיא ולהיות הראשונים הנעזרים. הנ"ל
 [הנזכר לעיל].

מוגן בזכויות יוצרים

37 על פי דברים כח, ב.

38 על פי במדבר יג, ד.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Wiliam Oldson, *A Providential anti-Semitism: Nationalism and Polity in Nineteenth Century Romania*, Philadelphia 1991 אולדסון
- Wolf Oschlies, *Bulgarien Land ohne Antisemitismus*, Erlangen 1976 אושליס
- שמואל אטינגר וישראל ברטל, 'שורשי היישוב החדש בארץ ישראל', מרדכי אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1-24 אטינגר וברטל
- Mahir Aydin, 'The Province of Eastern Rumelia', Kemal Çiçek et al. (eds.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, I, Ankara 2000, pp. 652-658 איידין
- מרדכי אליאב, 'חבלי הבראשית של פתח תקווה', קתדרה 9 (תשל"ט), עמ' 3-25 אליאב
- הארכיון ההיסטורי לתולדות פתח־תקווה ע"ש עודד ירקוני אפ"ת
- בנימין ארדיטי, יהודי בולגריה: קהילת שומלה, תל־אביב תשכ"ט ארדיטי
- אריה בכר, אמונה וחזון: משפחת בכר: מבולגריה לירושלים ופתח תקווה, פתח־תקווה תשס"ד בכר
- יוסי בן־ארצי, 'הרטוב: מושבה שנסכחה בהרי יהודה', אופקים בניהוגרפיה 3 (תשל"ח), עמ' 123-139 בן־ארצי
- אסתר בנבסה, 'שלים בלאומיות היהודית באזור הבאלקאנים במאה הי"ט', פעמים 60 (תשנ"ד), עמ' 64-89 בנבסה
- ואהרון רודריג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, ירושלים תשס"א — ישראל ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ־ישראל בטרם ציונות: קובץ מחקרים ומסות, ירושלים תשנ"ה ברטל, גלות בארץ
- , 'מי הוא העברי?', קתדרה 73 (תשנ"ה), עמ' 112-114 ברטל, שלזינגר
- מנוחה גלבוע, לקסיקון העיתונות העברית, ירושלים תשנ"ב גלבוע
- Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, I-III, Philadelphia 1916-1920 דובנוב
- שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן־יהודה, ירושלים תשל"ח הרמתי
- Olga Todorova, 'The Nineteenth Century Bulgarians' Reception of the Jews', *Etudes Balkaniques* 3-4 (1995), pp. 30-51 טודורובה
- חסיה טורטל, 'תנועת עם עולם', העברי (תשכ"ג), עמ' 124-143 טורטל
- רמי זרעאל, 'טייטה של קול קורא מאת יואל משה סלומון אל מנהיגי תנועת חיבת ציון ברוסיה', קתדרה 10 (תשל"ט), עמ' 177-194 זרעאל
- טובה כהן, 'מאהבת ציון לפתח תקווה: תיאורי א"י בכתבי יואל משה סלומון', קתדרה 10 (תשל"ט), עמ' 159-176 כהן
- Isidore Loeb, *La situation des israélites en Turquie en Serbie et en Roumanie*, Paris 1877 לב
- אבנר לוי, 'העיתונות היהודית באיזמיר', פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 87-104 לוי
- נרסיס לון, חמשים שנות הסטוריה, א-ב, תרגם אברהם אלמאליח, ירושלים תרע"ט-תרפ"ב לון

A. Linden, 'Der permanente Pogrom gegen die russischen Juden', Leo Motzkin (ed.), <i>Die Judenpogrome in Russland</i> , I, Köln & Leipzig 1910, pp. 97–133	לינדן
משה מגיד, 'הגבעה והירקון: הנסיון הראשון להתיישבות בפתח תקווה (1878–1882)', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח	מגיד, הגבעה
—, 'העיתונות היהודית בתורכיה, ירון בן־נאה (עורך), תורכיה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע־עשרה והעשרים, יא), ירושלים תשע"א, עמ' 123–133	מגיד, עיתונות
אמנון מיכלין, מעשי רוקחים: פרקים בתולדות הרוקחות בארץ־ישראל, תל־אביב תש"ס	מיכלין
יצחק מלכו, 'בשולי הספרות והמחקר', אוצר יהודי ספרד ט (תשכ"ז), עמ' 45–53	מלכו
Avrum Menes, 'The Am Oylom Movement', <i>YIVO</i> 4 (1949), pp. 9–33	מנס
סימון מרכוס, 'לתולדות החינוך העברי בבולגריה', מזרח ומערב ד, ב (תר"ץ), עמ' 137–159	מרכוס
מיכאל סילבר, 'פעמי לב העבר'י בארץ הגר', קתדרה 73 (תשנ"ה), עמ' 84–105	סילבר
יהודה סלוצקי, העיתונות היהודית־רוסית במאה התשע־עשרה, ירושלים תשל"א	סלוצקי
יעקב יערי ואברהם חריזמן (עורכים), מתרל"ח לתרפ"ח: ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקוה, תל־אביב תרפ"ט	ספר היובל
גצל קרסל, אם המושבות פתח־תקוה: תרל"ח–תשי"ג, 1878–1953: שבעים וחמש שנות חיים, פתח־תקווה תשי"ג	ספר היובל השני
Spyridon Ploumidis, 'Social and Cultural Life in Plovdiv (1879–1906)', <i>Etudes Balkaniques</i> 4 (2005), pp. 129–139	פלומידיס
יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862–1917, תרגם עמוס כרמל, תל־אביב תשמ"ט	פרנקל
Roumiana Preshlenova, 'The Close and the Distant Balkans: Building Identities in the Context of Economic Development 1878–1912', <i>Etudes Balkaniques</i> 3 (2004), pp. 51–78	פרשלנובה
יוסף קובו, יהודי רוסצ'וק, בולגריה: בין מזרח למערב, דליה 2002	קובו
ישראל קלויזנר, בהתעורר עם: העלייה הראשונה מרוסיה, ירושלים תשכ"ב	קלויזנר
Nathan Clemens, <i>Anglo-Jewish Association Centenary Review</i> , London 1971	קלמנס
יהושע קניאל, 'המונחים יישוב ישן ויישוב חדש בעיני בני הדור ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה 6 (תשל"ח), עמ' 3–19	קניאל
צבי קרן, קהילת יהודי רוסצ'וק: מירכתי תגרמה לבירת מחוז הדנובה: צמיחתה של קהילה באימפריה העות'מאנית ופריחתה, 1788–1878, ירושלים תשס"ה	קרן
חיים קשלס, קורות יהודי בולגריה, א-ה, תל־אביב תשל"ל–תשל"ג	קשלס

Aron Rodrigue, <i>French Jews, Turkish Jews: The Alliance israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925</i> , Bloomington 1990	רודריג
אברהם א' רומאנו, 'ארגון היהדות בבולגריה', יוסף שפירא (עורך), ספר אהרן בן-יוסף, תל-אביב תשי"ד, עמ' 125-134	רומאנו
יוסף שלמון, 'מבשרי הציונות ומבשרי החרדיות', קתדרה 73 (תשנ"ה), עמ' 106-111	שלמון
שלמה שלתיאל, 'ראשית התנועה הציונית בבולגריה ומאבקה לכיבוש השלטון בקהילות, 1895-1920', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב, 2, ירושלים תשנ"ד, עמ' 183-	שלתיאל